

УДК 811.161.1'282.4'373.74:395(477.74)

DOI <https://doi.org/10.24195/2616-5317-2025-41.2>

ЕТИКЕТНІ ФОРМУЛИ В НАРОДНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ (на матеріалі російських переселенських говірок Одещини)

Наталія Г. Ареф'єва

доктор філологічних наук, професор кафедри суспільних наук
Одеський національний медичний університет,

Одеса, Україна

e-mail: n.arefieva@onu.edu.ua; nataliia.arefieva@onmedu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4974-9157>

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено фразеологізми, що побутують в російських переселенських говірках Одещини і містять етикетні формули. Виокремлено групи фразеологізмів, які закріплюють етикетні формули привітання, прощання, добрих побажань тощо. Підкреслено глибинне міфологічне підґрунтя етикетних формул, що використовуються під час доленосних для людини подій — хрещення, весілля, поховання, а також релігійних і аграрних свят. На широкому культурному фоні автор визначає внутрішню форму низки фразеологізмів та описує потужну культурну символіку лексичних компонентів етикетних формул. У процесі дослідження залучено багатий матеріал етнографічного характеру, застосовано методикку лінгво- й етнолінгвокультурологічного аналізу.

Ключові слова: етикет, етикетні формули, народна фразеологія, російські говірки Одещини, східнослов'янська культурна традиція, міфологічне підґрунтя.

Вступ. Етикет — одне з найцінніших надбань людства, вироблене культурою. За допомогою етикету люди здавна регламентували свою поведінку в найрізноманітніших ситуаціях: під час застілля, прийому гостей, привітання, прощання тощо. Особливої ваги набував етикет і етикетні

формули як його мовне вираження під час доленосних для людини подій – хрещення, весілля, поховання тощо. Утім, загальновідомим стало сьогодні твердження видатних фольклористів і етнографів А. К. Байбурина й А. Л. Топоркова про те, що, незважаючи на існування універсальних загальнолюдських цінностей і моральних настанов у різних народів – доброзичливість по відношенню до інших, гостинність, шанобливе ставлення до батьків тощо, ієрархія цінностей в тому чи тому суспільстві є неоднаковою, має свої особливості (Байбурин, Топорков, 1990: 12), тому поряд із універсальним і загальнолюдським етикет завжди передбачає національно-специфічне, віддзеркалюючи картину світу, притаманну певному народу. Цієї ж думки дотримується відомий фразеолог і етнолінгвіст В. І. Коваль, який цілком слушно зазначає: етикетні формули благоповажань належать до мовних універсалій, тобто наявні в усіх мовах, проте вирізняються національно-культурною специфікою, що співвіднесена з етнокультурними і релігійними традиціями (Koval’ 2021: 89). Зважаючи на зазначене вище, цілком закономірним видається той факт, що значний шар фразеологічних одиниць як потужних трансляторів культурної інформації пов’язаний із етикетом і містить у своєму складі етикетні формули. Широка й різноманітна представленість етикетних формул у східнослов’янському говірковому мовленні, як і раніше, потребує невідкладної фіксації, верифікації, систематизації і подальшого фразеографічного опису, що визнає **актуальність** розвідки.

Мету дослідження вбачаємо у систематизації та етнолінгвокультурному описі фразеологічних одиниць, що побутують у російських говірках Одещини і містять етикетні формули.

Матеріал і методи дослідження. Матеріал розвідки становили фраземи, у компонентному складі яких наявні етикетні формули і які формально або семантично відрізняються від фразем літературної мови; джерелом фактичного матеріалу слугували «Фразеологічний словник російських говірок Одещини» (Ареф’єва 2020), додаток до нашої докторської дисертації «Фразеологія російських переселенських говірок Півдня України: лінгвокультурологічний

та лексикографічний аспекти» (Ареф'єва 2021), матеріали авторської картотеки, зібрані нами під час польових досліджень на Одещині (Картотека Ареф'євої 2018–2024). Спородично використовувалися дані інших одномовних і двомовних фразеологічних словників. У студії в межах етнолінгвістичного та лінгвокультурологічного підходів використано як загальнонаукові методи — описовий і порівняльний, метод аналізу та синтезу, так і суто лінгвістичні, зокрема метод лінгво- й етнолінгвокультурної інтерпретації.

Результати та дискусія. Досліджуючи фразеологізми, що побутують в мовленні інформантів-носіїв російських говірок і містять у своєму складі етикетні формули, слід відзначити насамперед їхнє широке представлення, різноманітність, самобутність, глибинне міфологічне підґрунтя. Важливу роль етикету як запоруки успішної комунікації та доброзичливих стосунків між людьми відбиває фразема *для приліку* ‘заради пристойності, з ввічливості’: *Я для приліку пасидёл с им* (Нов. Некр. 1981) — переклад словникових статей із російськомовних джерел тут і далі здійснено нами; деякі фразеостатті із «Фразеологічного словника російських говірок Одещини» було скорочено задля економії місця — Н. А. (Ареф'єва 2020: 82).

У народній свідомості дотримання правил етикету слугує впорядкованості Всесвіту, допомагає уникнути хаосу і корелює з поняттям норми, яка, зі свого боку, передбачає зв'язок із Богом, його захист та допомогу. І, навпаки, порушення етикету вкрай негативно оцінюється в народній свідомості, передбачаючи можливий вплив небезпечних для людини ворожих сил, що яскраво відбито фразеологічними мовними засобами. Приміром, порушення етикетних норм ношення одягу, усталених у культурі і закріплених у суспільстві, відбиває фразема із цілком прозорою внутрішньою формою *как сатаня (сатань)* (ходить) — *експрес. несхв.* ‘про непристойно, неналежним чином одягнену людину’: *Дефки или штань какіе, или платья карётки нарёхаютъ. Гавору им: «Ходите, как сатань какіе. Хадите, как на́да»!* (Возн., 1975) (Ареф'єва 2020: 108), у якій людина-порушник цих норм порівнюється із сатаною, нечистою силою тощо. Пор. також

фразему **как дідька** (ходить, бегать тощо) ‘про дуже погано, неохайно вдягнену людину’: *Ходить, как дитька на вулицам.* (Б. Пл.). < **Дитька** ‘нечиста сила, біс’ [СРГО, т. 1, с. 169]; укр. **дідько** у тому самому знач. [РУС, с. 1167] (Арефьева 2020: 105–106).

Релігійна компонента, безсумнівно, посідає центральне місце у світогляді старообрядців-мешканців Одещини, визначаючи цілий комплекс етикетних норм і правил. Показово, що у «Фразеологічному словнику російських говірок Одещини», який уміщує понад 1600 фразеологічних одиниць, 85 фразеологізмів лексично або семантично співвіднесені з релігійною цариною, 25 фразем містять у своєму складі лексему «Бог» або її деривати. Яскравим прикладом, що закріплює важливість збереження релігійних канонів, є фразама **локта́ть как соба́ки во́ду из одної кру́жки** ‘про втрату релігійності, зумовлену спільним проживанням із представниками інших конфесій (у старообрядців)’: *Тяпе́рь мы фсе пау́ные ста́ли, а ра́ньше зна́ли ве́ру... Ло́кчим как саба́ки ваду́ с адной кру́жки* (Ст. Некр., 1977) (Арефьева 2020: 122–123), у якій відображено не лише виняткову закритість старообрядців по відношенню до «чужинців-іновірів»: віряни, що відступили від релігійних канонів, асоціюються у свідомості старовірів із бездомними собаками. Про старовинний звичай липован викидати кухоль, якщо з нього пив іновірець, розповідають мешканці с. Приморського Кілійського р-ну Одеської області (Діалектна фонотека 2012–2018). Як зазначає відомий дослідник старообрядництва на Дунаї О. А. Пригарін, у сприйнятті липован «припис “дотримання власного посуду” став етнодиференційним» (Пригарін 2007: 81), відмежовуючи в такий спосіб «своїх» від «чужинців».

Утім, у народній культурі зовнішнє дотримання етикету є важливим, але не визначальним і слугує лише необхідним обрамленням внутрішньої духовної сутності людини, яка має жити «за Божими законами», пор.: **Бо́гу моли́ться, а с че́ртя́ми водитьс́я** — *несхв.* ‘бути двоєдушним, лицемірним’. Пор.: **Бо́гу моли́ться, а в че́рта (бе́су) ве́ровать.** *Пск.* у тому самому знач. (Mokienko, Nikitina 2007: 48; Арефьева

2020: 38); *Бог за пазухой и на стенѣ, а в носу чѣрт* — не схв. ‘про двоєдушну, зовні благочестиву людину’ (Mokienko, Nikitina 2007: 45; Арефьева, 2020: 38).

Цікаво, що в низці випадків формули релігійного етикету переосмислюються, набуваючи нового, фразеологічного, значення. Приміром, завершальна фраза *и Бѣгу нѣшему слава!*, яку промовляли під час богослужіння, згодом стала означати кінець будь-якої справи, зберігаючи при цьому піднесеність і врочистість у найзвичайніших, повсякденних ситуаціях: *Замарілись за день, нааруа̀тились... Щас навичѣриим, памѣдимся, и Бѣуу нѣшиму слава* (Прим., 2017–2018) [КМ] (Арефьева 2020: 99). Етикетна формула *ни печѣли ни ваздыхѣния*, яку промовляли старообрядці під час поховання в одній із молитов, водночас стала вживатися стосовно людини безтурботної, безініціативної, до всього байдужої, тобто такої, яка в сприйнятті старовірів своєю поведінкою та внутрішнім станом нагадувала небіжчика: *Живѣть он — ни пичѣли, ни ваздыхѣния* (Прим., 2017–2018) [КМ] (Арефьева 2020: 141–142).

Загалом фразеологізми, які становили матеріал нашої розвідки, можна поділити на такі групи:

фразеологізми, що містять етикетні формули привітання: дѣброе утро ‘назва квітів, що розкриваються вранці’. Пор. в іншому знач.: 1) *розм.* ‘привітання під час зустрічі’; 2) *жарг. крим.* ‘крадіжка вранці через відкрите вікно, квартирку’ (Mokienko, Nikitina 2007: 691; Арефьева 2020: 82); *дѣбры́й вѣчер* ‘квітка матіола’. Син.: *ночнѣя красота́*. Пор.: *корчѣстая зѣрка; цѣрская борѣдка*. Пор. в ін. знач., загальноєвж.: *дѣбры́й вѣчер!* — 1) ‘привітання під час зустрічі ввечері’ (Mokienko, Nikitina 2007: 83; Арефьева 2020: 82). Зауважимо, що фраземи, які за допомогою формул привітання позначають назви рослин, характерні для Одеського регіону. Зокрема, фразема *дѣброе утро* є міждіалектною: цю ж саму фразему з позначкою «рос.» і більш точним тлумаченням знаходимо і в «Словнику українських говорів Одещини», пор.: *добро́йе утро* — *рос.* ‘кімнатна квітка’ (лат. *oxalis rosca*): *П’їсл’а заходу сонц’а добро́йе утро* *закрило свой’ї пел’устки* (с. Жовтень, Ширяївський р-н;

с. Михайлівка, Великомихайлівський р-н) (виділено нами – Н. А.) (Словник українських говірок Одещини 2011: 197);

*фразеологізми, що містять етикетні формули прощання: **Счастливо доїтьте!** ‘щасливої дороги!’: **Щаслива дайтьте вам да Адёсы.** (Мирн.) [СРГО, т. 2, с. 204] (Арефьева 2020: 204–205); **хай бог тебѣ (вас) храни́т!** ‘добре побажання кому-н. на прощання’: **Да свидѣния, хай Бок вас храни́т!** (Введ., 2019) (Арефьева 2020: 218);*

*фразеологізми, що містять етикетні формули подяки і відповіді на неї, пор. відповідно: **спасйбо** [кому] **от землі до нѣба!** ‘широ дякую!’: **Спасйба Вам ат зямлі да нѣба!** (Никол., 2018) (Арефьева 2020: 197); **нема́ за чегò** ‘будь ласка!’: **Нимѣ за чивò извинѣца** (Ст. Некр.) (Арефьева 2020: 134); **нема́ за что** ‘будь ласка!’ (Введ., 2019) (Арефьева 2020: 134). Показовою, на нашу думку, у цій групі є цілком прозора внутрішня форма фраземи **казѣть здра́вие**, у підґрунті якої вдячність – це насамперед побажання здоров’я, пор.: **казѣть здра́вие (здра́вие казѣть)** кому ‘дякувати кому-н.’: **Апасля мне здра́вие будите казѣть** (Б. Пл., 1976) (Арефьева, 2020: 105). Характерним є і загальнонаціональне слово «поздороватися», у якому цілком прозоро актуалізовано архаїчний смисл: «привітання – це побажання здоров’я».*

Із попередніми групами фразем органічно пов’язана група *фразеологізмів, у складі яких – формули добрих побажань*. Зауважимо, що добрі побажання – важлива складова слов’янської культурної традиції, невідмінна частина етикету, яка у широкому сенсі пронизує більшість етикетних формул, визначальна мета яких – побажання добра кожній людині, пор. біблійне «Возлюби ближнього свого, как самого себя», а слова «добро» та «благо» вирізняються високим ступенем продуктивності в російській мові. Зокрема, у «Словнику російської мови» С. І. Ожегова знаходимо 80 слів, похідних від слова «благо», і 25 слів, спільнокореневих зі словом «добро» (Ozhegov 1975: 25, 48–50). У старообрядців Одещини перед тим, як увійти до когось у дім, промовляють таке: **благословите в дом увойти!** ‘у мовному етикеті: висловлювання, що промовляється гостями перед тим, як увійти в дім’: **Благославите в дом увайти́ть!** (Б. Пл., 1960) (Арефьева 2020: 37).

Побажання добра іншим як одну з визначальних умов добрих стосунків між людьми актуалізовано в прислів'ї **Не зычь другодму, чегò себе не желієшь** – присл. ‘не бажай людям зла, бажай добра’: *Ана сама сваю свикруху ни пачитала, ф хату ни пускала. А типерь на сваю нивестку абижаица. Што жа ты абижаицца: чем мєряиш, тем и ваздацца. Ни зыч другодму, чивò сибє ни жиляиш* (Прим., 2017–2018). Пор.: **Чем мєряєшь, тем и ваздається** [КМ] (Арефьева 2020: 133).

Як цілком слушно зазначає В. І. Коваль, формули благопобажань належать до мовних універсалій, тобто відомі всім мовам, проте вирізняються національно-культурною специфікою, що пов'язана з етнокультурними і релігійними традиціями (Koval', 2021: 89).

Цікавих висновків доходить Л. О. Павловська, яка на матеріалі української, болгарської, чеської і англійської мов дослідила вербальні формули побажань у прагмасемантичному і лінгвокультурологічному аспектах: «Вербалізація благопобажального змісту <...> виражена у таких мотиваційних сферах, які різною мірою актуалізуються у побажаннях ‘здоров’я’ (англ., укр., болг., ч.), ‘довгого віку’ (англ., укр., болг.), ‘щастя й удачі’ (англ., укр., ч.), ‘гараздів у господарстві’ (укр., болг., ч.), ‘багатства’ (англ., укр., ч.), ‘блага для душі та заступництва божественних сил’ (англ., укр., ч.)» (Павловська 2009: 11).

Фраземи з формулами добрих побажань, що побутують у мовленні носіїв російських говірок Одещини, містять у своєму складі давні сакральні символи «щастя», «Бог», «хліб», «мир» та інші і пов'язані з глибинною символікою слова як найпотужнішого засобу впливу на навколишній світ. Сакральна функція слова яскраво віддзеркалена у фраземі, що й досі побутує в мовленні говірконосіїв Одещини: **сказано – свято** – присл. ‘те, що сказано – вирішено, не обговорюється’: *Никудь я ни паєду, сказана – свята* (Возн., 1971). Пор.: **Сказано свято: обручи сняты, кідка в печь, вода не потечёт. Сер.-рос. Сказано – свято, полджено – не тронь** ‘те, що встановлено, вирішено, не підлягає довільним змінам’: **Сказано – свято. Что сделано, то свято. Что сказано, то свято** (Арефьева, 2020: 191–192). Потужна

символіка слова, яке у міфологічному світогляді набувало надзвичайної цінності, імпліцитно представлена у фраземі **слово три бєса** у кого – *жарт*. ‘про спритну в розмові, красномовну людину’ (Mokienko, Nikitina 2007: 621; Арефьева 2020: 191–192), також зафіксованої в мовленні російських говірконосців. Фразема уявляє глибинну сутність розуміння слова в східнослов’янській культурній традиції: слово – святе, сакральне, пов’язане з усім божественним; використовувати його марно, базікати – піддатися впливу нечистої сили. Підтвердження розуміння слова як сакрального символу демонструють численні приклади, у яких закріплено як бережне ставлення до нього, так і негативне, коли ця норма порушена, пор. відповідно: **как сказать – не сбрехать** – *прик. жарт*. ‘про бажання того, хто говорить, об’єктивно подати інформацію’: **Как сказать – ни збрехать: и себе ‘заработать нада** (Введ., 1971) (Арефьева 2020: 109); **кусь за язык** ‘промовчати, здогадавшись про щось’: **А я кусь за язык, ага, думаю, вот ты какая** (Прим., 2017–2018) [КМ] (Арефьева 2020: 119); **прикрайнить язык** ‘замовкнути; утриматися від висловлювання’. Пор.: **Кусь за язык**. Пор.: **Загальновж. Прикусить (закусить) язык. Розм. Притянуть язык. Новг.** у тому самому знач. (Mokienko, Nikitina 2007: 768; Арефьева 2020: 171) та **как сұмка на боку** (тарахтеть, трепаться і т. ін.) ‘дуже швидко говорити, тараторити’: **Тарахтєла, трепаласи, как сұмка на баку** (Возн., 1985) (Арефьева 2020: 109); **калагалка-болтагалка** ‘неспокойна, метушлива жінка або дівчина’: **Такая калагалка-балтагалка – увесь день на нагах** (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 249] (Арефьева 2020: 109); **рассказать всю обедню** – *несхв. або жарт.-ірон.* ‘бути надмірно балакучим; надто багато наговорити’: **Как начнёт гаварить, замучиши слухать – раскэжыть фсю абедню** (Прим., 2017–2018). < **Обедня** – ‘повне богослужіння у старообрядців-липован, що триває понад чотири години’ [КМ]. Пор.: **Баламутить / взбаламутить голову. Наказать (понаторкотать) с три короба (три короба). Семь мешков старцев наворотить** (Арефьева 2020: 181); **языката феська** – *несхв. або ірон.* ‘балакуча, гостра на язык жінка’: **Ах ты, языката феська** (Мирн., Кисл., 1989) (Арефьева 2020: 230).

Останні декілька прикладів закріплюють осудливе ставлення до людини, частіше жінки, яка виявляє надмірну балакучість, метушливість або розпускає плітки — якості, властиві представникам нечистої сили, пор. усталений у культурі образ біса, що весь час метушиться, скаче, викривляється, намагаючись піддати людину своєму впливу, пор. *прост. несхв. бес (чёрт) попутал* ‘хто-н. піддався спокусі зробити щось погане’ (Mokienko, Nikitina 2007: 38, 736); *чёрт дёрнул за язык* ‘про людину, яка сказала не те, що потрібно’ (Mokienko, Nikitina 2007: 735) тощо.

У міфологічній свідомості добрі побажання мали на меті забезпечити людину від можливого впливу нечистої сили, тому, як було зазначено вище, у лексичному складі таких усталених висловів — слова зі значною культурною питомою вагою, наділені сакральною символікою, пор.: *нехай Бог даєт вам с воды и росы!* ‘побажання удачі, щастя в мовному етикеті старообрядців-липован’ (Прим., 2017–2018) [КМ] (Арефьева 2020: 138); *узбуди усє (усє, усє, всє)* [у кого!] ‘добре побажання кому-н.; хай Бог допомагає!’: *Узбуди усє!* (Усп., 1976). «*Узбуди усє!*» — *сказал им* (Усп., 1976). *Нынче узбуди усє!* (Усп., 1978). *Узбуди фсє у нас напаслєди!* (Усп.) (Арефьева, 2020: 213); *мир и урожай!* ‘тост-побажання під час застілля’: *Так, діти, бутте здаровы, мир, мир, мир и урожай!* (Никол., 2018) (Арефьева, 2020: 125); *хлєба, сòли и всегò доволѝ!* ‘побажання достатку в домі’: *Хлєба, сòли и всегò доволѝ* (Алекс.) (Арефьева 2020: 82). Остання фразема відбиває дуже давню слов’янську культурну традицію, згідно з якою на столі завжди мали бути хліб і сіль — сакральні продукти, що використовували під час різноманітних обрядів. У традиційній народній культурі хліб символізує багатство і добробут, тоді як сіль захищає від впливу ворожої сили. Про надзвичайну важливість хліба і солі як узагальненої символіки частування свідчить поширений ще в ХІХ ст. майже в усіх східних та західних слов’ян звичай тримати на столі постійно хліб і сіль (Baiburin, Toporkov 1990: 144, 116). *Хліб і сіль* — загальновідомий символ гостинності, привітності в східнослов’янській культурній традиції. Хлібосольна людина — людина гостинна, сердечна, щедро пригощає

гостей. Й досі у східних слов'ян почесних гостей зустрічають хлібом-сіллю, демонструючи в такий спосіб гостинність і привітність, що стали одними з їхніх визначальних національних рис. Саме потужною сакральною символікою *хліба*, *хліба-солі* як органічного поєднання цих продуктів можна пояснити те, що фразеологізми з компонентом «хліб», «хліб-сіль» становлять значний шар східнослов'янського фразеологічного фонду. Зокрема, навчальний «Російсько-український словник культурних символів» містить 46 російських і українських фразеологізмів зі словом «хлеб» / «хліб» — припускаємо, що таких фразем значно більше. Наведемо лише декілька із численних прикладів зі словами «хліб», «хліб-сіль» і суміжним із ними поняттям «каравай», що транслюють вироблені і усталені в східнослов'янській культурній традиції морально-етичні принципи і настанови: *рос. водить хлеб-соль* і *укр. водити хліб-сіль* — у спільному значенні ‘бути в дружніх стосунках, товаришувати із ким-н.’, *рос. делиться / поделиться последним [кусом, кусом хлеба]* ‘бути добрим, людяним по відношенню до інших’ та *укр. ділити хліб [і сіль] (хліб-сіль)* із ким 1) ‘спільно харчуватися з ким-н., переважно, в умовах нестачі коштів’; 2) ‘жити спільними інтересами, клопотами’; *рос. забывает / забыть хлеб-соль* чью, какою та *укр. забувати / забути хліб-сіль* у спільному значенні — *несхв.* ‘бути невдячним по відношенню до того, хто виявив гостинність і ласку, робив добро тощо’; *рос. хлеб да соль* та *укр. хліб та (і) сіль!* у спільному значенні ‘смачного! (традиційне привітання тим, хто сидить за столом)’; *рос. на чужой каравай рот не разевай!* ‘не можна руйнувати іншу родину, закохуватися в одружену людину’; *укр. [і] хліб і до хліба* — *розм.* ‘усе необхідне для життя’ тощо (Ареф'єва 2018: 83–93). У народній фразеології хліб символізує родину і рід загалом — найважливішу цінність у слов'янській культурній традиції, пор. фразему, що зафіксована в російських говірках Одещини: *Скйба, отрєзанная от хлєба (отрєзана скйба от хлєба)* ‘про людину, яка стає чужою, віддаляється від кого-н.’. Пор.: *Скйба, отрєзанная от хлєба (отрєзана скйба от хлєба)*. Дон. у тому самому знач. (Mokienko, Nikitina 2007: 614; Ареф'єва, 2021: 192).

Стосовно побажання *нехай Бог даєт вам с водѣ и росѣ!* зазначимо, що *вода* — давній сакральний символ, опоетизований у фольклорі. У традиційній народній культурі вода — початок усього існуючого, символ здоров'я, кохання, парування, запліднення; обливання водою — «магічний обряд насилання щастя-долі; в Галичині обливали молодих перед від'їздом до вінця; на Юріїв день обливали пастуха, щоби його худоба була здоровою; відомими є й великодні обливання <...> з побажаннями щастя і здоров'я; служить також засобом примітивної магії, зокрема потребою викликати дощ» (Жайворонок 2007: 108). Цілющими властивостями здавна була наділена і *роса* — символ Божої благодаті, чистоти, дівочої краси, плодючості, відтворені в піснях та приповідках: «Діти — то Божа роса», *з води і з роси* — побажання доброго здоров'я (Жайворонок 2007: 509).

Показово, що зафіксовані нами протягом останніх років фразеологізми з етикетними формулами добрих побажань побутують і в українських говірках Одещині, пор.: *будь здоровим, як водѣ, багатим, як земля, щасливим, як дитя!* 'добре побажання кому-небудь': *Як казала май мѣма, «будь здарѣвим, як водѣ, багатим як зимля, щасливим, як дѣтя!»* (с. Новоградківка, Одеський (до 2020-го р. — Овідіопольський) р-н, 2024)) (Картотека Ареф'євої 2018–2024); *і в нас, і в вас все буде гарѣзд!* 'тост-побажання' (записано від колишньої мешканки с. Оленокорицьке, Красноокнянський р-н, 2024) (Картотека Ареф'євої 2018–2024). Л. В. Савченко, дослідивши етикетний код в українській мові, виокремлює такі компоненти етикетних фразеологізмів: компоненти-теоніми «Бог», «Христос», «Господь», «Божа Матір», компоненти-темпороніми «день» / «вечір» у поєднанні із аксіологічним компонентом «добрий», просторовий компонент «дорога», абстрактні лексеми з позитивними характеристиками «ласка», «щастя», «здоров'я», «добро», «гаразд», а також природні компоненти «вода», «роса» тощо (Савченко 2013: 358, 360–361, 363). Цікаві приклади наводить у своїй роботі В. І. Коваль, пор., наприклад, діалог у ситуації привітання гостя: *«Ці жывенькі, ці дужэнькі? — Дзякуем. Як ты там?; Ці жьцѣ, ці дуж? — Нічога, хвала Богу. А як ты?»*

Як живець? – Ат, нічога сабе, живём, хваліць Бога, пама-леньку» (Koval' 2021: 91).

Окрему групу в мовленні інформантів-носіїв російських говірок Одещини становлять *етикетні формули, що промовляли під час застілля* з приводу найрізноманітніших подій. Такі формули фіксують фраземи **ослобоніте стаканчик!** ‘у мовному етикеті: пропозиція допити спиртне, для того щоби наново наповнити склянку або чарку під час застілля, святкування тощо’ (Введ., 2019) (Арефьева 2020: 148); **мир и уражай!** ‘тост-побажання під час застілля’: *Так, діти, бутте здаровы, мир, мир, мир и уражай!* (Никол., 2018). *Мир, мир и уражай – то, на чём аснована жызьнь, правда? Нё была бы міра, нё была бы уражая, никто б ни жыл* (Никол., 2018) (Арефьева 2020: 125; Діалектна фонотека, 2012–2018).

Особливу групу з-поміж дібраних нами ФО становлять *ритуалізовані фраземи*, тобто фраземи, що віддзеркалюють ритуальні словесні формули і ритуальні дії, які використовують під час доленосних для людини подій: хрещення, весілля, поховання, а також під час релігійних та аграрних свят. Характерним для таких етикетних формул є те, що вони символізують певний етап під час здійснення обрядових дій і добре відомі говірконосям. Наведемо деякі приклади, дібрані нами із «Фразеологічного словника російських говірок Одещини»:

Хрещення. Ритуальна фраза **взяли (брали) [у вас] некрещёного – принесли крещёного!** символізувала момент переходу немовляти у новий соціальний статус і зафіксована нами у такому значенні: *обряд. ‘ритуальна фраза, що вимовляється після обряду хрещення’: Када принёсят ребёнка и гаваріли, што вот взяли у вас некрещёнава – принесли крещёнава* (Никол., 2018). *Стёлють чубу, лóжась ребёнка и кáжуть: «Брали некрещёнава – принесли крещёнава!* (Никол., 2018) (Діалектна фонотека, 2012–2018; Арефьева 2020: 51).

Весілля. Низка етикетних формул закріплює майже усі етапи весільної обрядності: 1. Передвесільний етап. Етикетні формули, пов’язані із цим етапом, символізують обрядові дії, що виконуються напередодні весілля, пор.: **давать / дать [хоть] на пропой ([хоть] на пропой давать / дать) – обряд.** ‘звичай на весільній вечірці, згідно з яким гості з боку

нареченого (бояри) підходять по черзі до дівчат (дружок), дають гроші, отримуючи натомість весільні квіти і промовляючи при цьому: «Дай хоть на пропой!»: *Хоть на прапдой дай!* (Троиц., 2018) (Арефьева 2020: 75). Як розповідають інформанти-місцеві мешканці, напередодні весілля подруги нареченої випікали весільні пироги — *шишки*, що відбиває фразема *шишки купили, в пещку посадили!* — обряд. ‘ритуальна фраза, що промовляється під час випікання шишок у четвер напередодні весілля’: *Шышки пёрэд свадьбаю, бо дёрют жэ ж. Падруги, старшуха далжна мешать, как ужэ у пещку, гаварыли: «А мы шышки купили, в пещку посадили!»* (Введ., 2019) (Арефьева 2020: 228). 2. Весілля. Низка зафіксованих на Одещині етикетних формул символізує важливі події, що традиційно відбувалися в день весілля. Зокрема, після вінчання батьки нареченого зустрічали молодих хлібом-сіллю, благословляли, запрошували до хати, промовляючи фразу: *прòсим милости до хаты!* — обряд. ‘запрошення у дім з боку батьків нареченого під час весільного обряду’: *Атёц из маторью фстричайот маладых ис хлёбам-солью и гаворят: «Дёти, прòсим мйласти да хаты!»* (Дем., 1984) (Арефьева 2020: 174–175). Важливий на весіллі етап вручення подарунків відбивають етикетні формули *сыр, каравай принимайте, [наших] молодых одаряйте!* — обряд. ‘слова, що промовляють під час весілля в той час, коли гості вручали молодим подарунки, тобто «дарились»’: *Дарылися на втардой день, схадилися, застолье было, нивесту у платок накрыли, рэжут каравай, кусочик брынзы чи шышку давали и гаварыли: «Сыр, каравай прынимайтя, маладых адаряйтя!»* (Введ., 2019; Возн., 2020) (Арефьева 2020: 205) та *на шйло, на мйло, молодым на пелёнки, на распашонки!* — обряд. ‘ритуальна фраза під час весільного обряду, що промовляється перед врученням гостями дрібних подарунків’: *На пацалёфках гаварят: «На шыла, на мйла, маладым на пилёнки, на распашонки!»* (Возн., 2020) (Арефьева 2020: 132). Після завершення цього етапу головний свідок із боку нареченого (*дружко*), стоячи на рушнику, промовляв ритуальну фразу *Хомут не дуга, я больше вам не слуга!* — обряд. ‘слова дружкà — головного свідка на весіллі з боку нареченого, які він промовляв під час весілля, стоячи на рушнику, на знак

виконання своїх обов'язків після того, як гості вручили дари, тобто «подарились». Після цього розпочиналися танці» (Введ., 2019). Пор.: *Вот вам хомут и дуга, а я вам больше не слуга. Дон., Пск. (Ляд.). Вот тебе хомут и дуга, а я тебе [больше] не слуга* (Арефьева 2020: 221). Цікаво, що фразема є відлунням архаїчного перетинання символіки коня і нареченого, що, ймовірно, пов'язано із продукуючими смислами. Зокрема, М. М. Валенцова зауважує: «Рядження в К. (коня – Н. А.) під час заключного етапу весілля, вельми подібне з календарним ряженням, також мало продукуючу семантику, яка згодом звелася до ігрової та розважальної: двоє чоловіків рядилися конем і, посадивши на «коня» хлочика, ходили по дворах і танцювали (рос. тамбов.) (Slavic Antiquities 1999: 519). *Нанувати коня*, за В. В. Жайворонком, мало значення 'кохати', тоді як *відмовлятися напоїти коня* означало відмову в коханні (Жайворонко 2007: 287).

По завершенню весілля гостями промовлялося таке: *у когд пйли-ѐли, тому челѐм бйли!* – обряд. 'ритуальна фраза-прощання, яка промовляється гостями, що йдуть, на знак подяки після закінчення весілля' (Введ., 2019) (Арефьева 2020: 213).

Поховання. Обрядову семантику поховання закріплюють етикетні формули, що відбивають насамперед добрі спомини про померлого, які знову-таки виконують функцію добрих побажань небіжчику, збігаючись із ними формально і семантично, пор.: *цѣрства небѣсная!* 'у мовному етикеті: добрі спомини про померлого': *Маладѹха у нас лѣдна булѣ. Бох прибрал... цѣрства нибѣсная!* (Усп.) (Арефьева 2021: 673) та фраземи *нехай лежить!* і *пѣрышком земля!* У тому самому значенні: *Харѣшый был чилавѣк... Пѹхам йиму зимлѣ, няхай ляжѣть!* (Введ., 2019). *Пѣрышком ей зимлѣ!* (Возн., 1985) (Арефьева 2020: 139, 157). Давнє вірування про те, що родичі померлого чекають на нього біля воріт цвинтаря, відбиває етикетна формула *несѣм хоронѣть, а на воротѣх ужѣ ждѹт* – обряд. 'промовляється одним із учасників поховальної процесії, що наближається до воріт цвинтаря. Пов'язано із віруванням, згідно з яким померлі родичі зустрічають небіжчика у воріт цвинтаря' (Троиц., 2019) Син.: *Несѣм хоронѣть, а там [все] рѣдственники ужѣ [на воротѣх]*

ждут. Несём хоронить, а там уже [вся] родня встречает. Несём хоронить, а там уже [на воротах] [все] ждут (Арефьева 2020: 136–137). Як було вже зазначено вище, ритуальна фраза *ни печали ни въздыханья*, яку промовляють старообрядці-липовани під час поховального обряду в одній із молитов, водночас набула нового, фразеологічного, значення і стала вживатися ще й у такому значенні: *несхв.* або *жарт.-ірон.* ‘про безтурботну людину, яку нічого не хвилює, яка не завдає собі клопоту’: *Живёт он — ни пичали ни въздыханья* (Прим., 2017–2018) [КМ] (Арефьева 2020: 141–142).

Прощання із померлим, душа якого, за народними віруваннями, має покинути цей світ у 40-й день, відбиває фразема *на том світе умершему* (промовляється ім'я померлого), *а на этом світе вам — обряд.* ‘промовляється родичами померлого під час роздачі частування (зазвичай носової хустки та булочки) перед поминальним обідом на 40 днів’ (Троиц., 2019) (Арефьева 2020: 131).

Релігійні свята. Ритуальною вважаємо етикетну формулу, у якій закріплено потужну апотропейну символіку *верби*, яка, за народними віруваннями, має властивості відганяти нечисту силу, хвороби тощо. Формулу вживають у Вербну неділю, коли б'ють когось освяченими вербовими гілками: *Вербохлёт, бей до слёз! — Не я бью, верба бьёт — обряд.* ‘ритуальні слова та відповідь на них, що промовлялися у Вербну неділю. Пов'язано зі звичаєм бити когось освяченими гілками верби, щоб захистити його від впливу нечистої сили’ (Введ., 2019) (Картотека Арефьевої, 2018–2024).

Про залучення дітей до масових народних гулянь напередодні Великодня, що полягало передусім в навчанні їх водити танок, свідчить записана від мешканки с. Троїцького Є. В. Коваленко етикетна формула *ставйй у круг! — етнограф., заст.* ‘традиційне звертання до дитини, яка має брати участь у хороводі’ (Троиц. 2019). Уперше дітей залучали до святкування в п'ятирічному віці і навчали водити танок за допомогою оплесків, оскільки музичних інструментів у той час не було. У середині великого круга-хороводу утворювали маленький круг, який складався з таких дітей (Арефьева 2020: 61, 199).

Аграрні свята. Зі святом, пов'язаним із завершенням обмолоту пшениці, пов'язана етикетна формула **и Господа помянем добрым словом, и нам будет хорошо!** 'ритуальна фраза під час трапези з приводу завершеного обмолоту пшениці' (Троиц.) (Ареф'єва 2020: 99), у підґрунті якої – ритуальна подяка Богу за успішне завершення одного з важливих етапів аграрної обрядності.

Богослужіння. Етикетні формули, що промовляють під час богослужіння, зафіксовані в мовленні старообрядців Одещини; водночас, як було вже зазначено вище, такі формули дістали, окрім прямого, і нове, фразеологічне, значення, пор.: **и Богу нашему слава!** 'ритуальна фраза у старообрядців-липован, що означає кінець якоїсь справи': *Замарьились за день, нааргались... Шас навичерим, памодимся, и богу нашиму слава* (Прим., 2017–2018). Завершальна фраза в богослужінні [КМ] (Ареф'єва 2020: 99).

Висновки. Отже, дослідивши фразеологізми, у складі яких наявні етикетні формули на матеріалі російських говірок Одещини, відзначимо таке: народна фразеологія, що містить етикетні формули, закарбовує цінну культурну інформацію, віддзеркалює різноманітні обряди, вірування, звичаї і має глибинне міфологічне підґрунтя, у якому віра в магічну силу слова є визначальною. У складі таких фразеологізмів наявні потужні сакральні символи: «Бог», «щастя», «хліб», «хліб-сіль», «вода», «верба» та інші. Загалом, фразеологізми, що містять етикетні формули, мають на меті забезпечити людину від впливу ворожих сил, будучи запорукою добрих стосунків між людьми, гармонії між людиною та Всесвітом. Ритуалізовані етикетні формули часто символізують певний етап обрядового дійства, пов'язаний із переходом людини у новий соціальний статус.

Безсумнівно, наведені нами усталені вислови не вичерпують і малої частки усього багатства етикетного народного мовлення, а обмежений обсяг статті не дає можливості для більш розгорнутого й глибинного опису усіх аспектів цієї вкрай важливої теми. Сподіваємося, утім, що чергове привернення уваги науковців до зразків живого народного мовлення, самобутніх усталених висловів, що приховують

глибинні культурні смисли, накопичені і збережені протягом століть, стане ще одним маленьким кроком до подальших плідних досліджень у галузі фразеології, діалектології, лінгвофольклористики, лінгвокультурології, етнолінгвістики.

Перспективами подальшого дослідження вважаємо вивчення фразеологізмів, що містять етикетні формули, на широкому слов'янському ґрунті.

ЛІТЕРАТУРА

Арефьева Н. Г. Російсько-український фразеологічний словник культурних символів. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2018. 120 с.

Арефьева Н. Г. Фразеологічний словник російських говірок Одещини. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2020. 236 с.

Арефьева Н. Г. Фразеологія російських переселенських говірок Півдня України: лінгвокультурологічний та лексикографічний аспекти : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.02. Дніпро, 2021. 695 с.

Діалектна фонотека. Кафедра російської мови (до 2020 р.). Кафедра загального та слов'янського мовознавства ОНУ імені І. І. Мечникова (до 2024 р.), 2012–2018.

Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси : навч. посіб. для вищ. навч. закл. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 438 с.

Картотека Н. Г. Арефьевої. Електронна версія, 2018–2024.

Павловська Л. О. Вербальні формули побажань у різноструктурних мовах: прагмасемантичний і лінгвокультурологічний аспекти: автореферат дис. ... к. філол. н. : 10.02.17. Київ, 2009. 22 с.

Пригарін О. А. Відображення процесів формування осередку російських старобригадців на Дунаї в історичній пам'яті їхніх нащадків. *Україна модерна*. Київ ; Львів : Критика, 2007. Ч. 11. С. 58–84.

Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферопіль : Доля, 2013. 600 с.

Словник українських говорів Одещини / [гол. ред. О. І. Бондар]. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2011. 222 с.

Baiburin A. K., Toporkov A. L. At the Origins of Etiquette. Ethnographic Essays. 1990. 166 p. URL: <https://www.twirpx.com/file/4036755/>.

Koval' V. I. Paganism in Language and Text. 2021. 285 p. URL: <https://elbib.nlb.by/catalog/Record/BY-CNB-br5439822?sid=59329278>

Mokienko V. M., Nikitina T. G. (2007). Great Dictionary of Russian Sayings. 784 p. URL: <https://www.twirpx.com/file/222426/>.

Ozhegov S. I. Dictionary of the Russian language. About 57,000 words. 1975. 846 s. URL: <https://www.twirpx.com/file/4434015/>

Slavic Antiquities. Ethnolinguistic Dictionary (1999). Vol. 2. 688. URL: <https://www.twirpx.com/file/4236439/>

ETIQUETTE FORMULAS IN FOLK PHRASEOLOGY (based on Russian migrant dialects of Odessa region)

Natalia G. Arefieva

Doctor of Philological Sciences, Professor at the Chair of Social Sciences
Odessa National Medical University,
Odessa, Ukraine

e-mail: n.arefieva@onu.edu.ua; nataliia.arefieva@onmedu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4974-9157>

SUMMARY

The article examines phraseological units that are used in the Russian migrant dialects of Odessa region which contains etiquette formulas. Groups of phraseological units containing the etiquette formulas of greetings, farewells, good wishes, etc. are highlighted. The deep mythological basis of etiquette formulas used during fateful events for a person – baptism, wedding, funeral, as well as religious and agricultural holidays is emphasized. Against the broad cultural background, the author defines the internal form of a number of phraseological units and describes the powerful cultural symbolism of the lexical components of etiquette formulas. In the process of research, rich ethnographic material was involved, and the methodology of linguistic and ethnolinguistic cultural analysis was applied.

Key words: *etiquette, etiquette formulas, folk phraseology, Russian dialects of Odessa region, Eastern Slavic cultural tradition, mythological background.*

REFERENCES

- Arefieva N. G. (2018). Rosiisko-ukrainskyi frazeolohichnyi slovnyk kulturnykh symvoliv [Russian and Ukrainian Phraseological Dictionary of Cultural Symbols]. Odesa : ONU imeni I. I. Mechnykova.
- Arefieva N. G. (2020). Frazeologichnii slovník rosiiskikh govirok Odeschchiny [Phraseological Dictionary of Russian dialects of Odessa region]. Odesa : Odeskii natsionalnii universitet imeni I. I. Mechnikova.
- Arefieva N. G. (2021). Frazeolohiia rosiiskykh pereselenskykh hovirok Pivdnia Ukrainy: linhvokulturolohichnyi ta leksykohrafichnyi aspekty [Phraseology of Russian Migrant Dialects of the South of Ukraine: Linguocultural and Lexicographic aspects] : Dys. ... d-ra filol. nauk [Dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences] : 10.02.02. Dnipro [in Ukrainian].
- Baiburin A. K., Toporkov A. L. (1990). At the Origins of Etiquette. Ethnographic Essays. 1990. 166 p. URL: <https://www.twirpx.com/file/4036755/>.
- Dialektna fonoteka (2012–2018). [Dialect audio library]. Kafedra rosiiskoi movy (do 2020 r.). Kafedra zahalnoho ta slovianskoho movoznavstva ONU imeni I. I. Mechnykova (do 2024 r.).

Kartoteka N. G. Arefievai. Kompiuternyi variant (2018–2024). [Card-index of Arefieva. Computer version].

Koval V. I. (2021). Paganism in Language and Text. URL: <https://elib.nlb.by/catalog/Record/BY-CNB-br5439822?sid=593292>

Mokienko V. M., Nikitina T. G. (2007). Great Dictionary of Russian Sayings. URL: <https://www.twirpx.com/file/222426/>.

Ozhegov S. I. (1975). Dictionary of the Russian language. About 57,000 words. URL: <https://www.twirpx.com/file/4434015/>

Pavlovskia L. O. (2009). Verbalni formuly pobazhan u rizinstrukturnykh movakh: prahmasemantychnyi i linhvokulturolohichnyi aspekty [The verbal patterns of wishes in the languages of different structures: pragmatic, semantic, linguistic and cultural aspects : Dissertation abstract for the degree in Philology]: Avtoreferat dys. ... k. filol. n. : 10.02.17. Kyiv [in Ukrainian].

Pyrgarin O. A. (2007). Vidobrazhennia protsesiv formuvannia osередku rosiiskykh staroobriadsiv na Dunai v istorychnii pamiaty yikhnikh nashchadkiv [The processes of Formation of Russian Old Believers on Danube in the Historical Memory of their Descendants]. *Ukraina moderna [Contemporary Ukraine]*. Kyiv ; Lviv : Krytyka. Ch. 11, pp. 58–84 [in Ukrainian].

Savchenko L. V. (2013). Fenomen etnokodiv dukhovnoi kul'tury u frazeologii ukrains'koi movy: etymologichny ta etnolingvistychny aspekty [Phenomenon of Ethnocodes of Spiritual Culture and Phraseology of Ukrainian Language: Etymological and Ethnolinguistic Aspects]. Simferopol' : Dol'a [in Ukrainian].

Slavic Antiquities. Ethnolinguistic Dictionary (1999). Vol. 2. URL: <https://www.twirpx.com/file/4236439/>

Slovnyk ukrains'kyh hovoriv Odeshchyny (2011) [Dictionary of Ukrainian dialects of Odessa region] / [hol. red. O. I. Bondar]. Odessa : ONU imeni I. I. Mechnykova [in Ukrainian].

Zhaivoronok V. V. (2006). Znaki ukrayins'koi etnokul'tury [Signs of Ukrainian Ethnoculture]. Kyiv : Dovira [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.11.2025

Стаття прийнята 08.12.2025

Опубліковано 29.12.2025

